

IRFONIIY G'OYA VA TIMSOLLAR: AN'ANA VA O'ZIGA XOSLIK

Imomaliyeva Musharrafxon Ilhomjon qizi

Qo'qon universiteti, Pedagogika va psixologiya kafedrasida o'qituvchisi

E-mail: imomaliyevamusharrafxon@gmail.com

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATSIYA
<p>Qabul qilindi: 24-dekabr 2024-yil Tasdiqlandi: 26-dekabr 2024-yil Jurnal soni: 13 Maqola raqami: 93 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v13i.1104</p>	<p>Mazkur maqolada irfoniiy g'oya va timsollar tushunchasi, ularning milliy an'analar bilan bog'liqligi hamda o'ziga xos jihatlari tahlil etiladi. Sharq falsafasi va adabiyotida irfoniiy qarashlar inson ma'naviy kamoloti, axloqiy poklanishi va haqiqatga erishish yo'li sifatida qaralgan. Ushbu maqolada an'anaviy timsollar va ularning zamonaviy tafakkur bilan uyg'unligi o'rganilib, ular orqali milliy o'zlikni saqlash va rivojlantirish masalalariga e'tibor qaratiladi va shu bilan birga, Amiriy va Navoiy ijodi misolida yoritishga harakat qilingan. Insoniyat tafakkuri va madaniyatidagi chuqur falsafiy va estetik qiymatlarni o'zida mujassamlashtirgan g'oya va timsollarni tahlil etilib, maqolada an'anaviy va zamonaviy tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik, xalqning ma'naviyati va urf-odatlar bilan bog'liq tushunchalar orqali o'rganiladi.</p>
<p>KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/ KEYWORDS</p>	
<p>Irfoniiy, g'oya, timsol, an'ana, mahorat, ilohiy ishq, kamolot, tariqat, Vahdat, may, o'zlik, nafs, Amiriy ijodi, haqiqiy ishq, majoziy ishq, komil inson, mistik, ilohiyot, falsafiy.</p>	

Kirish. Hozirgi globallashuv davrida milliy va ma'naviy qadriyatlarini asrab-avaylash, ularning zamonaviy tafakkur va madaniyat bilan uyg'unligini ta'minlash muhim masalalardan biridir. Shu nuqtayi nazardan, irfoniiy g'oya va timsollarni o'rganish, ularning an'anaviy va o'ziga xos jihatlari tahlil qilish bugungi kun uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi. Mavzuning dolzarbligini quyidagi omillar bilan bog'lash mumkin:

1. **Ma'naviy merosni asrab-avaylash** – Irfoniiy g'oya va timsollar Sharq falsafasi, adabiyoti va san'atida muhim o'rin egallagan bo'lib, ularni chuqur o'rganish milliy merosimizni boyitishga xizmat qiladi.

2. **An'ana va modernizm o'rtasidagi uyg'unlik** – Zamonaviy jamiyatda an'anaviy qarashlarni yangi davr talablariga moslashtirish zarurati mavjud. Irfoniiy timsollarni yangicha talqin qilish va ularning bugungi madaniyatga ta'sirini o'rganish bu borada muhim ahamiyatga ega.

3. **Shaxsiy va ijtimoiy o'zlikni anglash** – Irfoniiy g'oyalar inson ma'naviy kamoloti va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ular insonning o'zligini anglash va ijtimoiy muhit bilan uyg'un hayot kechirishiga ko'maklashadi.

4. **Jahon madaniyatida milliy timsollar o'rnini** – O'zbek adabiyoti va tasavvuf tarixidagi irfoniiy g'oyalar va timsollar xalqaro madaniyat maydonida e'tirof etilib, ularning jahon miqyosida targ'ib qilinishi milliy o'ziga xoslikni saqlab qolish va rivojlantirish uchun muhimdir.

5. **Ma'naviy-intellektual taraqqiyot** – Irfoniiy tafakkur inson ongining yuksalishiga, tafakkur doirasining kengayishiga va jamiyatning ma'naviy jihatdan taraqqiy etishiga turtki beradi.

Tasavvuf ta'limotining ilohiy ishq va insoniy kamolot haqidagi o'lmas g'oyalari Sharq mumtoz so'z san'atiga shunchalik kuchli ta'sir ko'rsatgan ediki, bevosita tariqat yo'liga kirmagan yoki mutasavvif shoir bo'lmagan qalam ahli ham mavjud an'analar ta'sirida irfoniiy mazmundagi she'rlar ijod qilganlar. Qo'qon adabiy muhitining asoschisi va homiysi bo'lmish Amiriy ijodida ham bu an'ananing samarali ta'sirini ko'ramiz.

"Amiriy she'riyati tasavvufiy mazmunning keng va chuqurligi, ilohiy ishq tarannumining ustuvorligi bilan ham e'tiborni tortadi. U o'z zamonasining yetuk allomasi Muhammad Ya'qubdan tasavvuf bo'yicha maxsus ta'lim olgan. Binobarin, bir tomondan, tasavvufiy ta'lim mahsuli, ikkinchi tomondan, Sharq she'riyatidagi mavjud an'ana ta'siri, uchinchidan, tariqat va tasavvuf maktablarining faoliyat ko'rsatgani natijasida birgina Amiriy emas, balki o'sha davrning boshqa shoirlari, jumladan, Uvaysiy ijodida ham tasavvuf ta'siri kuchli ekanligini ko'ramiz. Bunga shoirlarning o'zidagi tasavvufga moyillikni ham qo'shsa, masalaning mohiyatini yanada oydinlashtiradi"[1,394].

Tasavvuf adabiyoti o'zining uzoq asrluk taraqqiyoti davomida yuzlab timsol-u istilohlarini ishlab chiqdi. Bu timsol-u istilohlar orasida yangilari ham bo'lganidek, an'anaviy timsollarning ramzlashtirilgani –

ularga yangi ma'no-mazmun yuklanganlari ham ko'p. Aytaylik, irfoniiy she'riyatda Xudogina emas, hatto Payg'ambar (Muhammad alayhissalom) ham, yetuk pir va komil insonlar ham mahbuba sifatida ta'rif-tavsif etiladi. Aytaylik, Alisher Navoiyning:

Tangri bermish ul paripaykarga andoq tor og'iz –

Kim, kishi bilmaski, anda yo'qmudur yo bor og'iz[2,224], –

baytida "paripaykar deganda yeru ko'kning sohibi Olloh taolo ham, ikki olam mahbubi Muhammad alayhissalom ham, qalbi Tangri ma'rifatidan fayziyob komil inson ham, ilohiy kamol va jamol mazhari bo'lgan ma'shuqa ham ko'zda tutiladi"[3,127].

Adabiyotlar tahlili.

Irfoniiy g'oya va timsollar sharq falsafasi hamda adabiyotining ajralmas qismi bo'lib, ular insonning ma'naviy kamoloti, ruhiy yuksalishi va hayot ma'nosi bilan bog'liq masalalarni yoritishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu mavzuni tadqiq qilish jarayonida turli davrlar va maktablar adabiyotlari tahlil qilinadi.

Irfoniiy g'oyalarning asosiy manbalaridan biri tasavvuf falsafasi bo'lib, u Sharq adabiyotida chuqur iz qoldirgan. Ibn Arabiy, Jaloliddin Rumiy, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlarning asarlarida irfoniiy qarashlar timsollar orqali ifodalangan. Ular inson qalbining poklanishi, ilohiy haqiqatni anglash, ma'naviy komillikka erishish yo'lini badiiy shaklda tasvirlaganlar.

Sharq adabiyotida irfoniiy timsollar keng qo'llanilib, ular ko'pincha ko'chma ma'no kasb etgan. Jumladan:

- Sham va parvona – ishq va fano timsoli.

- Ko'z yosh – dard va ilohiy sevgi belgisi.

- Ko'ngil – ilohiy haqiqat aks etuvchi ma'naviy olam.

- Oshiq va ma'shuq – ruh va Xudo o'rtasidagi bog'liqlik ramzi.

Zamonaviy o'zbek adabiyotida ham irfoniiy g'oya va timsollar yangi shakl va mazmunda namoyon bo'lishda davom etmoqda. O'tgan asr adabiyotida Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Rauf Parfi kabi shoirlarning ijodida ilohiy ishq, ma'naviy yuksalish timsollari an'anaviy va modern uslubda qayta talqin qilingan.

Irfoniiy g'oyalar va timsollar an'ana va o'ziga xoslikni o'zida mujassam etgan holda, turli davr va makonlarda badiiy tafakkurning muhim qismi bo'lib qolgan. Ular insoniyat ma'naviyati va falsafiy mushohadasining ifodasi sifatida hamon dolzarbdir.

Metodologiya.

Ushbu mavzuni tadqiq qilishda ilmiy yondashuvlar majmuasi qo'llaniladi. Tadqiqot metodologiyasi quyidagi asosiy usullarni o'z ichiga oladi:

1. Tarixiy-tipologik yondashuv

Bu usul orqali irfoniiy g'oya va timsollarning shakllanishi, rivojlanishi va turli davrlardagi ifodalinish xususiyatlari o'rganiladi. O'tmish va hozirgi davr adabiyotidagi irfoniiy tasavvurlarni qiyosiy tahlil qilishga yordam beradi.

2. Struktural-tahliliy yondashuv

Adabiy asarlarda irfoniy timsollar qanday tizimda shakllanganligi, ularning semantik va stilistik jihatlarini o'rganiladi. Masalan, *oshiq-ma'shuq, sham-parvona, gul-bulbul* kabi timsollarning tuzilishi va ularning ichki mazmuni tahlil qilinadi.

3. Semantik-interpretatsion yondashuv

Ushbu usul yordamida irfoniy timsollarning chuqur ma'no qatlamlari ochib beriladi. Timsollar va ramzlarning an'anaviy va zamonaviy talqinlari tahlil qilinadi. Masalan, "ishq" tushunchasining majoziy va haqiqiy darajadagi talqinlari o'rganiladi.

4. Komparativ yondashuv (qiyosiy tahlil)

Irfoniy g'oya va timsollarni Sharq va G'arb adabiyotidagi o'xshash va farqli jihatlarini bilan qiyosiy o'rganish imkonini beradi. Masalan, Navoiy va Rumiy ijodidagi tasavvufiy timsollar G'arb she'riyatidagi mistik obrazlar bilan solishtiriladi.

5. Fenomenologik yondashuv

Irfoniy tajribani subyektiv anglash va shaxsiy kechinmalar darajasida tahlil qilishga yordam beradi. Shoir va mutafakkirlarning irfoniy tajribasi qanday estetik shaklga aylanganligi o'rganiladi.

6. Madaniy-genezis yondashuv

Irfoniy g'oya va timsollar qanday madaniy manbalardan kelib chiqqani, ularning ildizlari va shakllanish jarayonlarini tahlil qilishga asoslanadi. Ushbu yondashuv orqali tasavvuf, falsafa va diniy tafakkurning badiiy adabiyot bilan o'zaro aloqasi o'rganiladi.

Metodologik asoslarning qo'llanilishi irfoniy g'oya va timsollarni chuqur tahlil qilish, ularning adabiy jarayondagi ahamiyatini ochib berish hamda an'ana va o'ziga xoslik jihatlarini aniqlash imkonini beradi.

Tahlil va natijalar

Ayni paytda, ma'shuqaning har bir uzvi ham bir qator tasavvufiy ma'nolarni o'zida ifodalab keladi. Amiriy yuz, ko'z, qosh, kiprik, soch, xol, lab, og'iz, xat, zanaxdon kabi an'anaviy obrazlarning majoziy ma'nolaridan ham mahorat bilan foydalanib, o'zining irfoniy g'oyalarini ilgari suradi. Jumladan, yuz – ilohiy nur jilvasi, haqiqiy husn mazhari. Shuning uchun ham Amiriy "Oy yuzingning mohiyati – tajalliy tongining shu'lasini", – deb yozadi:

Oy yuzung mohiyati subhi tajalli lam'asi... (1,335)

Tajalliy deganda ilohiy nurning jilvalanishi, namoyon bo'lishi ko'zda tutiladi. G'aybdan kelgan va ko'ngilda zuhur etgan nurlar. Ilohiy nur jilvasi[4,346].

Amiriy qator baytu misralarida ma'shuqa yuzining ko'zgusi – tajalliy shu'lasini ekanligiga ishora qiladi:

Tajalliy lam'asi – mir'oti ruxsoring erur ahsan!

Takallum aylaganda durri guftoring erur ahsan! (1,261)

Alisher Navoiy "Layli va Majnun" dostonining muqaddimasida ishora qilganidek, Oллоh taolo Layli ko'rinishida jilva qilib, barchani Majnun kabi o'ziga oshiq qiladi.

Ey har sorikim qilib tajalli,

Ul mazhar o'lub jahonda Layli.

Ey oniki Layli aylab otin,

Majnun qilmoq qilib sifatini[5,7].

"Mazhar – o'zida ilohiy jamol va kamolni mujassam etgan inson.

U ma'shuqa ham, pir ham, komil inson ham, ilmu axloqda yetuk do'st ham bo'lishi mumkin. Aytaylik, pok ishq sohibi, pokboz bo'lgan Farhod uchun Shirin – ilohiy Husn o'zida aks ettirgan mazhar. Haq oshiqdirlari ko'pincha mazharni sevish orqali haqiqiy ishqqa yetadilar"[6,84]. Layli va Majnun sevgisi haqida ham shunday deyish mumkin.

Amiriyning quyidagi bayti ham ayni irfoniy haqiqatdan bahs etadi:

Ba husnu ishq, ki xud oshiq astu xud ma'shuq,

Hadisi Layliyu Ma'qun ba mardu zan bois (2,83).

"Erkak va ayol timsolidagi Layli va Majnun afsonasi aslida o'zi oshiq va o'zi ma'shuq bo'lgan husn va ishq uchun bir bahonadir".

Tasavvufga oid adabiyotlarda keltirilishicha, Oллоh taolo qiyomatda xos bandalariga o'zining diydorini ko'rsatishga va'da bergan. Shunga ko'ra so'fiylar ana shu ilohiy jamolni ko'rish orzusi bilan yashadilar. Mutasavvif shoirlar ijodida ayni mazmundagi baytlarga ko'p duch kelamiz. Jumladan, Amiriy yozadi:

Birav, noseh, mag'y afsonai firdavsu rizvonro,

Bihishti qovidoni man harimi kyi ma'shuq ast (2,49).

"Ey nasihatgo'y, qani, jo'na, firdavsu rizvon afsonasi bilan mening boshimni qotirma, ma'shuqa ko'chadidagi xos manzil men uchun abadiy jannatdir".

Tasavvuf falsafasiga ko'ra dunyodagi barcha yaratilgan Xudoning nuri jilvalanadi. Bunga shukrona tarzida har bir xilqat o'zicha Xudoning zikrini aytadi, uning mavjudligini isbot etadi. Zero, har bir narsaning o'z yaratuvchisi mavjud. Bu dunyoda nimaiki bor ekan, uning yaratuvchisi ham bor. Shoir shunga ishora qilib aytayaptiki, chamandagi har bir gul olamning bir butunligi va uning yaratuvchisi Xudo ekanligi isbotlab turganda mening o'tkinchi dunyo narsalariga aldanib, bu haqiqatni unutganim ma'naviy so'qirlik emasmi?

Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" tazkirasida Shayx Sa'diyning Haq zotidan boxabar kishi nazdida yashnab turgan daraxtlarning har bir bargi Yaratuvchi ma'rifati kitobining bir varag'iga o'xshaydi mazmunidagi bir bayti Oллоh taolaga nihoyatida xush kelib, o'z farishtalari orqali unga nur to'la ta'baqlar yuborgani rivoyat qilinadi:

Bargi daraxtoni sabz dar nazari hushyor

Har varaqi daftarest ma'rifati kirdigor[7,475].

Bunday mazmundagi baytlar o'tmish shoirlari ijodida ko'p uchraydi. Amiriyning yuqoridagi bayti ham ayni silsiladagi baytlarga hamohang jaranglaydi.

Tasavvufda o'zingni o'zingdan izla, o'zingga yetsang – Haqqa yetasan degan qarash keng tarqalgan. Shuning uchun o'zlik ham bu ta'limotning o'zak masalalaridan hisobidan. O'zlik bu – kishining nafs, jism ehtiyojlari va dunyo narsalari bilan bog'liqligi. Ana shu taalluq – bog'liqlik nuqtalarini uzib tashlamaguncha inson o'z Yaratuvchisiga yetolmaydi. Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonida Simurg'ni izlagan o'ttiz qushning oqibat Simurg' o'zlari ekanliklarni anglab yetishlari bejiz emas. Ayni sharqona motivga asoslangan braziliyalik adib Poelo Koelyening "Alkimyogar" asari qahramoni ham dunyoni charx urib, oxiri izlagan narsasi o'zi chiqib ketgan joyda ekanligini tushunib yetadi. Chindan ham, dunyoni kezib izlagan narsamiz ko'pincha oyog'imizning ostidan chiqib qoladi. Ayni haqiqatga ishora qilib, Amiriy bir baytida "Maqsad gavharini o'z ko'nglingdan izla – dunyo bo'ylab ovora bo'lib izlashing behuda", – deydi:

Gavhari maqsud az dil q'iy, Amir,

Girdi olam chand boyad toxtan?! (2,251)

Raz qizi – uzum qizi timsoli irfoniy she'riyatda mayni tamsil etib keladi. "Alisher Navoiy raz qizi timsolini ilohiy ishq mayi va ma'rifat shavqi ma'nolarida qo'llagan"[8,219]. "Soqiy bazm, qadah va sharobni eslatgani singari, may va sharob uzumni, uzum esa bir-biridan fayzli bog'lar hamda qo'li gul bog'bonlarni xotirga keltiradi. Ya'ni mayxo'rlik davralari shunchaki ichkilik ichish yot'irlari bo'lmay, turmush zavqi, go'zallik manzaralarini bir butun holda idrok etishning majoziy bir timsoli ham edi"[9,16]. Chunoschi, mana bu baytida Amiriy may bazmida mahbuba husni oshiqqa pardasiz ko'ringani haqida yozadi. Bu – taxayyulda yorni ko'rishga ishora:

Ba ruxsori tavaqqu' bysaho kardam kafi poysh,

Ba bazmi duxtari raz bud husnash beniqaob imshab (2,43).

"Yuzini ko'rish orzusida oyog'i kafini o'pdim. May bazmida bu kecha uning yuzini niqobsiz ko'rishga muvaffaq bo'ldim".

Amiriy aro'si boda – may kelini degan sifat ham qo'llaydi:

Naboyad kard gustoxona mayli sog'aru mino,

Ar'ysi boda dar bazmi tarab mardafkan ast imshab (2,39).

"Orqa-oldini o'ylamay qadah mayga mayl qilmaslik kerakki, ayshu safo bazmida may kelini pahlavon kabi manaman degan mardni yiqitishga qodir".

Xulosa va takliflar

Ma'lum bo'ladiki, tasavvuf adabiyotining timsollar olami va istilohlari mundarijasini bilmay turib, nafaqat irfoniy she'riyat, balki Sharq mumtoz so'z san'atini ham butun mazmun-mohiyati va ma'no qirralari bilan har tomonlama keng va chuqur tushunib bo'lmaydi. "Endi tasavvufni bilmay turib, o'zbek mumtoz adabiyotini tushunishimiz mumkin emasligini to'la anglab yetdik. Shuning o'zi ham juda katta gap"[10,14].

Amiriy Sharq mumtoz so'z san'atida mavjud an'analar doirasida ijod qilgan. Irfoniy g'oyalar targ'ibi, ilohiy ishq tarannumi esa bu adabiyotning yetakchi xususiyati edi. Shoh-shoir ijodida ham haqiqiy va majoziy ishq tasviri o'zaro uyg'unlashib, bir-birini to'ldirib va boyitib kelganini ko'ramiz. U o'z ijodida irfoniy istiloh va timsollar yetakchi o'rin tutib, shoir o'zining badiiy maqsadi ifodasi uchun ularning turfa ma'no qirralaridan mahorat bilan foydalanadi. Bu esa shoh-shoir ijodini tasavvuf mavzuining ishlanishi jihatidan har tomonlama keng va chuqur tekshirishni taqozo qiladi.

Irfoniy g'oya va timsollar Sharq adabiyoti va falsafasining muhim tarkibiy qismi bo'lib, ular insonning ma'naviy kamoloti, ilohiy haqiqatni anglash jarayoni va ruhiy yukalishini ifodalashga xizmat qiladi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki:

- Irfoniy g'oyalar tasavvufiy adabiyot orqali shakllanib, an'anaviy timsollar tizimiga asoslanadi.

- Oshiq-ma'shuq, sham-parvona, gul-bulbul kabi ramzlar inson va iloh o'rtasidagi ruhiy bog'liqlikni aks ettiradi.

- Zamonaviy adabiyotda ushbu timsollar yangi badiiy talqinlarda namoyon bo'lib, o'ziga xos tarzda rivojlanmoqda.

- Irfoniy an'analar madaniy va falsafiy jarayonlar bilan bog'liq holda shakllanib, ularning turli davrlardagi o'zgarishlari va talqinlari kuzatiladi.

Umuman olganda, irfoniy g'oyalar va timsollar an'ana va o'ziga xoslikni mujassam etib, ular orqali inson ma'naviy hayotining eng nozik va chuqur qatlamlari ifodalanadi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами, X жилдлик, 7-жилд (Лайли ва Мажнун). – Тошкент: F.Фуллом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011, 7-бет.

2. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар \\\ Тўла асарлар тўплами, X жилдлик, 4-жилд. – Тошкент: F.Фуллом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011, 224-бет.

3. Асадов. М. Ўзбек мутоз адабиётида соқийнома (генезиси, тараққиёт босқичлари, поэтик талқинлари). Филол.ф.док.(DSc) дисс. автореф. – Т., 2020, 16-бет.

4. Очилов Э. Таъби нозик, зеҳни салим шоир \\\ Барҳаёт сиймолар. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2012, 394-бет.

5. Очилов Э. Бир ҳовуч дур (Алишер Навоий ғазаллари ва байтлари шарҳи) \\\ Истиқлол даври ўзбек навоийшүншлиги. Ўттиз жилдлик, 23-жилд. – Тошкент: “Тамаддун”, 2022, 127-бет.

6. Улудоғ С. Тасаввуф теримлари сўзлуги. – Истанбул: Кабалчи ёйинлари, 2001, 346-бет.

7. Олим С. Ишқ, ошиқ ва машуқ. – Тошкент: Фан, 1992, 14-бет.

8. Имомалиева, М. (2023). АМИРИЙ ИЖОДИДА ПАЙҒАМБАРЛАР БИЛАН БОҒЛИҚ ТИМСОЛ-ТУШУНЧАЛАР ТАЛҚИНИ. Interpretation and researches, 1(1).

9. Imomalieva, M. (2023). IMAGE OF JAMSHID JOMI IN AMIR'S CREATION. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES, 4(12), 59-62.